

10. Перкинс Д. Исповедь экономического убийцы. URL: <http://lifeinbooks.net/chto-pochitat/ispoved-ekonomicheskogo-ubiysyi-dzhon-perkins/> (дата звернення: 20.09.2018).
11. Кара-Мурза С. Г. "Манипуляция сознанием". URL: <http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul6.htm> (дата звернення: 20.09.2018).
12. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. Тула, 2013. 204 с.

*Рекомендовано до публікації д-р юрид. наук, професор Оніщенко Н. М.
Дата надходження рукопису 26.07.2018*

Богиніч Олег Леонідович, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, Інститут держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, Україна, 01601
E-mail: oboginich@gmail.com

УДК 340.1

DOI: 10.15587/2523-4153.2018.143337

СУБ'ЄКТ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

© Л. О. Макаренко

Наукова стаття присвячена висвітленню концептуальних засад розуміння поняття суб'єкта правової культури. Встановлено, якщо культура поєднує в собі матеріальне та ідеальне, виступаючи і як суб'єкт (така, що пізнає і практично діє суспільна людина), і як об'єкт (створений людиною зовнішній світ), то вся сфера культури «обертається» навколо суб'єкта, який своєю діяльністю наповнює світ культури, розвиває і змінює його, водночас розвиваючись власноруч. Тому людина постає головною цінністю культури. Із зростанням масштабу свободи людини все більшого розвитку набуває також світ культури. Обґрунтовано, що якщо виходити з такого розуміння суб'єкта і культури взагалі, то правова культура, як одна із складових загальної культури, також розуміється як суб'єкт – суб'єкт права, який наповнює її власною діяльністю, розвиваючи і змінюючи світ права та змінюючись разом з ним.

Доведено, що правова культура конкретної людини діалектично поєднує у собі загальне, особливе та одичинне. Вона є однією з конкретних форм прояву загальної культури суспільства, відбиваючи суспільні морально-правові ідеї, політико-правові ідеали та принципи. Особливе в правовій культурі обумовлено приналежністю людини до певної соціальної спільноти, професійної групи тощо. Одичинне виражає індивідуальний аспект правової культури людини, продиктований індивідуальними характеристиками, світоглядом, уподобаннями, емоціями людини тощо. Правова культура завжди реалізується через конкретну особистість, в залежності від неї і водночас справляючи вплив на неї, формуючи реального суб'єкта правової культури. Запропоновано у визначення поняття суб'єкта правової культури включати наступні аспекти: загальне (правова культура суспільства), особливе (правова субкультура) та одичинне (правова культура індивідуальної особистості)

Ключові слова: людина, право, культура, правова культура, суб'єкт права, суб'єкт правової культури

1. Вступ

Нове тисячоліття, яке утверджується, інтенсифікує інтелектуальні пошуки людства, спонукає до переосмислення історії, колишніх досягнень і суперечностей, сьогоденних реалій. Причому не лише для того, щоб остаточно поставити всі крапки над «і», але насамперед з метою формування теоретичного образу того єдиного і невідворотного майбутнього, яке наближається [1, с. 9].

Виходячи з тієї ролі, яка відводиться в мінливому правовому світі людині, її правам і свободам, зазначається в літературі, юридична наука має бути готовою сформулювати інші підходи, виробити принципово інакший погляд на право. Мова йде про нове правове сприйняття, про розуміння права не об'єктно, не відсторонено від учасників правової комунікації (як зовнішнього правопорядку, сукупності норм, правовідносин тощо), а суб'єктно, про усвідомлення права як сфери, в якій розгортаються та реалізуються правові якості людини, її інтереси, формується особистість. Відповідно до такого сприйняття права точкою відліку

в правовій системі координат повинна бути не норма права чи інший зовнішній по відношенню до людини об'єкт, а сам суб'єкт права. Таке, суб'єктне сприйняття права передбачає необхідність рішучого перегляду ряду теоретичних положень, існуючих правових конструкцій [2, с. 1].

Саме тому для розкриття змісту поняття правової культури необхідно здійснити аналіз її суб'єктної складової, встановити, в чому полягає специфіка суб'єкта права як культурного суб'єкта.

2. Літературний огляд

Наукове опрацювання проблем формування правової культури проводиться вченими різних галузей знань. Теоретико-методологічні проблеми феномену правової культури розглядаються в працях вітчизняних та зарубіжних вчених С. Алексєєва, О. Аграновської, Т. Бачинського, О. Бондарєва, М. Вопленко, О. Данильїана, З. Каландарішвілі, О. Литвинова, С. Максимова, Л. Матвєєвої, В. Нерсеянца, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, О. Петришина,

Л. Петручак, П. Рабіновича, В. Сальнікова, О. Семіт-ко, С. Сливки, І. Яковюка та ін.

Вагомий внесок у дослідження складових правової культури, а саме, правової свідомості, правомірної поведінки, правового виховання зробили вчені: Л. Герасіна, В. Головченко, Ю. Калиновський, М. Козюбра, Г. Клімова, В. Оксамитний, Д. Потопейко, Г. Свириденко, В. Тимошенко та ін.

За останні п'ять років з'явилася низка робіт, що висвітлюють різні аспекти із зазначеної проблематики. Варто звернути увагу на науковий доробок вітчизняних учених, зокрема О. Литвинова, який у монографічній праці «Право як феномен культури: спроба філософського осмислення» [3] висвітлив проблеми функціонування права в культурі. Л. Матвеева у роботі «Транзитивність у правовій сфері» [4] розглядає питання трансформації правової культури й правової свідомості транзитивних суспільств у зв'язку зі зміною фундаментальних та ідеологічних цінностей. Вперше в Україні досліджено правовий світогляд, а також процес формування його основ (і водночас – основ правової свідомості та правової культури) шкільної молоді в монографії П. Рабіновича та Т. Бачинського «Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження)» [5]. Колективна монографія «Правове виховання в сучасній Україні» [6] присвячена дослідженню фундаментальних засад правового виховання, визначенню методологічних підходів і понятійних конструктів.

Отже, праці зазначених учених зробили помітний внесок у розвиток правової думки, створюючи теоретико-правове підґрунтя для формулювання відповідних визначень поняття правової культури, її функціонального розмаїття. Проте поза сферою дослідження як вітчизняних так і зарубіжних авторів залишилися окремі загальнотеоретичні аспекти суб'єкта права, що набуває важливого значення для розуміння феномена правової культури. Це спонукало автора здійснити комплексний і системний аналіз такого явища, як суб'єкт правової культури.

3. Мета та задачі дослідження

Метою статті є висвітлення концептуальних засад розуміння поняття суб'єкта правової культури.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

- розкрити природу людини та її сутність;
- з'ясувати загальне, особливе та одиничне у правовій культурі;
- визначити та охарактеризувати властивості суб'єкта права.

4. Характеристика людини як суб'єкта культури

Як зазначається у наукових джерелах, пізнання людини є центральною проблемою філософії. У сучасній науці існує понад 800 дисциплін, що вивчають людину; проте, кожна розглядає її в деяких окремих, часткових аспектах. Філософію ж цікавить не так те, що являє собою людина з точки зору біології чи медицини, як те, що є в людині головним і визначаль-

ним, на чому заснована єдність усіх сторін і аспектів її життєдіяльності.

З цієї точки зору кожна людина поєднує риси *загальнолюдські*, притаманні всім людям як членам одного людського роду; *соціально-типові*, властиві людині як представнику деякого конкретного суспільства, народу, класу; *індивідуальні*, що становлять неповторну своєрідність конкретної людини. Усі ці риси існують не окремо одна від одної, не «поряд» одна з одною, а у діалектичному зв'язку між собою. Індивідуальні особливості людини являють собою специфічну форму прояву і сполучення соціально-типового і загальнолюдського. Загальнолюдська «родова» природа людини не може існувати інакше, ніж втілюючись і виражаючись по-різному в окремих людських індивідах, які живуть у різні історичні епохи і в різних країнах.

Для філософії першорядне значення має загальна, «родова» природа людини, що передбачає розуміння індивідуальних відмінностей між людьми і тих змін, які відбуваються з ними впродовж історії людства. Головне питання філософії – що таке людина взагалі, яка її сутність?

Спроби сформулювати єдину ідею, що виражає сутність людини, її головну, визначальну якість, здійснювалися протягом усієї історії філософії. Якщо древні греки бачили найважливішим у людини розум, то християнська релігія поставила вище розуму віру. Декарт вважав, що головне в людині – її здатність мислити; а Кант стверджував, що сутність людини як мислячої особистості виражається в моральному законі, у почутті обов'язку, на яких будується незалежне від природи справді людське життя. Французький матеріаліст Ж. Ламерті у XVIII ст. доводив, що людина є не більш ніж складна «одухотворена машина», а американський мислитель Б. Франклін визначав людину як істоту, що робить знаряддя праці. У XX ст. наголошується на тому суттєвому аспекті, що людина є не просто розумною живою істотою, а такою, яка формується тільки в суспільних, соціально-культурних умовах.

Людині притаманна подвійна, біосоціальна природа: вона має особливості, властиві їй як біологічному виду, а з іншого боку – такі, що народжуються та змінюються з розвитком суспільства. При цьому біологічні властивості є лише вихідними передумовами, за яких розгортається специфічний спосіб життя людини як члена суспільства, творця і носія культури.

Соціокультурна обумовленість людського буття висувається на перший план у багатьох сучасних філософських концепціях людини. Філософи виділяють три основних принципи, за якими характеризується «родова» сутність людини, а саме: одухотвореність, діяльність, соціальність; цими принципами визначаються найбільш важливі аспекти філософського розуміння людини [7, с. 98–103].

У зв'язку з цим вкажемо наступне. Як стверджують А. Коршунов і В. Мантатов, особливість філософського знання полягає в тому, що дослідження об'єктивної реальності (природи, суспільства) та загальних закономірностей її розвитку реалізується шляхом виявлення відношення суб'єкта до об'єкта.

Не природа та закони її розвитку виступають об'єктом філософського розгляду, а природа лише в її відношенні до суб'єкта – суспільства, людини. Особливість філософського знання полягає в аналізі об'єктивної реальності так, як вказана реальність виражена у формах діяльності суб'єкта, його відношення до неї [8, с. 12].

Варто наголосити, якщо культура взагалі поєднує в собі матеріальне та ідеальне, виступаючи і як суб'єкт (така, що пізнає і практично діє суспільна людина), і як об'єкт (створений людиною зовнішній світ), то вся сфера культури «обертається» навколо суб'єкта, який своєю діяльністю наповнює світ культури, розвиває і змінює його, водночас розвиваючись власноруч. Тому людина постає головною цінністю культури. Із зростанням масштабу свободи людини все більшого розвитку набуває також світ культури.

Коли ми виходимо з такого розуміння суб'єкта і культури взагалі, то правова культура, як одна із складових загальної культури, також розуміється як суб'єкт – суб'єкт права, який наповнює її власною діяльністю, розвиваючи і змінюючи світ права та змінюючись разом з ним. Саме тому ми наголошуємо, що поняття суб'єкта права набуває важливого значення для розуміння феномена правової культури.

На думку І. Яковюка про розвиток правової культури за своїми внутрішніми законами завдяки її носіям (суб'єктам), які, створюючи, розвиваючи і зберігаючи правові надбання, самі перебувають під їх впливом, створюючи, утверджуючи, зберігаючи і транслюючи правові цінності [9, с. 649].

Для створення матеріальних і духовних цінностей, стверджує І. Гобзов, людині потрібна свобода, яку кожний трактує по-своєму. Перш за все, це поняття соціальне, тому що у тварин немає ніякої свободи; вона виникає лише у процесі сумісної діяльності людей. З одного боку, людина знаходить свободу тільки в суспільстві, а з іншого боку, воно ніби заважає їй робити те, що вона бажає. Це протиріччя вирішується таким чином, що суспільство надає індивідові певну свободу, але й індивід, у свою чергу, свідомо обмежує свої вимоги до суспільства. Не можна жити в суспільстві і бути вільним від нього. Свобода вимагає діяти в рамках юридичних і моральних норм, інакше суспільство як цілісне самодостатнє соціальне утворення загине. За словами автора, свободу потрібно відрізнити від волі, яка не обмежує себе ніякими законами.

Свобода безпосередньо пов'язана зі знаннями. Чим більше знає людина про оточуючу природну і соціальну дійсність та її закони, тим більшу свободу вона має. Людина не може вистрибнути за межі тих життєвих умов, в яких їй доводиться жити і працювати. Тому ступінь її свободи залежить від загального рівня розвитку суспільства, його цивілізованості, рівня знань, багатства, соціального і політичного становища індивіда, тощо. Разом з тим, немає свободи без відповідальності та відповідальності без свободи [10, с. 161–164].

Варто наголосити, що межі вільного здійснення діяльності людини практично встановлюються через суспільні норми поведінки, що є особливою формою відбиття дійсності. Норми – це характеристики знання,

пов'язаного з відбиттям сфери діяльності та відносин людей, вони є фактором регулювання і організації їхньої діяльності. У свідомості суб'єкта через засвоєння ним різних норм виникають обмеження, керуючись якими він здійснює вибір з багатьох можливих варіантів своєї діяльності на користь одного чи кількох з них, реалізуючи таким чином свою свободу.

Серед різноманітних суспільних норм поведінки особливу сферу складають норми права. Сфера права є однією з найбільш важливих підсистем нормативної сфери культури, в якій людина, як суб'єкт культури взагалі, набуває специфічної правової суб'єктності, тобто виступає як суб'єкт правової культури.

Але якщо ми розглядаємо правову культуру, пов'язану з духовним суспільним виробництвом, де створюється і реалізується культурний феномен «право», то саме процес цього духовного виробництва становить те правове життя людини, в якому вона в якості суб'єкта культури отримує специфіку суб'єкта права і суб'єкта правової культури. Суб'єкт культури в рамках цього правового життя і стає тим визначальним чинником, від якого залежить стан і розвиток правової культури суспільства.

Тому ми повинні розглядати людину як учасника процесу створення і реалізації права, в якому (процесі) закладається ця специфіка. Якими є люди, як суб'єкти права, – це залежить від того, яке право і яким чином суспільство створює та реалізовує у своїй життєдіяльності.

Такий висновок ґрунтується на тому, що передусім об'єктивний фактор є умовою існування і прояву суб'єктивного фактора, виступаючи як передумова до дії суб'єкта. У свою чергу, активність людини як суб'єкта визначає її місце і роль у культурному процесі взагалі та в правовому житті суспільства зокрема.

У зв'язку з цим, відзначається у наукових джерелах, виникає питання про історичність суб'єкта та його природу.

Якщо розглядати питання історичності суб'єкта, то потрібно відзначити, що різноманітність визначень цього поняття зумовлена різноманітністю філософських поглядів, викликаним багатоманітністю життєвих позицій, схильностей людей у різних культурах і в різні епохи. Коли концепції відповідають особливостям особистості, суспільства, епохи, вони привертають увагу даної особистості, культури, епохи та сприймаються ними як найбільш прийнятні й варті довіри [7, с. 94–96].

У межах однієї правової культури, вказує А. Жигулін, етнічні, конфесійні, професійні та інші соціальні групи можуть відрізнитися один від одного своїми поглядами на правові явища, ставленням до права, мотивацією правових дій. Це дає змогу говорити про формування правової субкультури. Кожна субкультура, окрім раціональних уявлень, має рефлексивні погляди, оцінки, асоціації та почуття [11, с. 56].

Ранні правові феномени, стверджує А. Шефруков, зросли з попереднього доправового досвіду, який, безсумнівно, справив значний вплив на процес походження і становлення правової культури. У кла-

сово-антагоністичному суспільстві правова культура має складну структуру, поряд з правовою культурою панівних класів існують правові погляди, оцінки класів і соціальних груп, що протистоять йому. Правова культура людей формувалася під впливом гострих суперечностей і боротьби різних класів, соціальних і політичних угруповань. При цьому правова культура панівного класу, внаслідок його політичної та економічної могутності, справляє вирішальний вплив на психологію та ідеологію суспільства, зумовлює перевагу в буденній свідомості тих правових ідей, що збігаються з офіційною, державною правовою ідеологією. У більш стабільні періоди історичного розвитку державна правова ідеологія панує в суспільстві. У перехідні та революційні періоди в суспільстві виникає безліч правових доктрин, поглядів. Кожна історична епоха, створюючи свою власну правову культуру, формує пріоритетний для даного суспільства тип особистості. На основі духовних цінностей, пріоритетів формується ментальність людини [12, с. 154].

Правова культура конкретної людини діалектично поєднує у собі загальне, особливе та одиничне. Вона є однією з конкретних форм прояву загальної культури суспільства, відбиваючи суспільні морально-правові ідеї, політико-правові ідеали та принципи. Особливе в правовій культурі обумовлено приналежністю людини до певної соціальної спільноти, професійної групи тощо. Одиничне виражає індивідуальний аспект правової культури людини, продиктований індивідуальними характеристиками, світоглядом, уподобаннями, емоціями людини тощо. Правова культура завжди реалізується через конкретну особистість, в залежності від неї і водночас справляючи вплив на неї, формуючи реального суб'єкта правової культури.

Таким чином, визначення поняття суб'єкта правової культури включає в себе аспекти загального (правова культура суспільства), особливого (правова субкультура) та одиничного (правова культура індивідуальної особистості).

Тому, з нашої точки зору, не можна обмежувати поняття суб'єкта правової культури одним із вказаних аспектів, зводити його або до «загальнолюдини» («універсально-культурного» суб'єкта), або до індивіда як представника певної соціальної групи («субкультурного» суб'єкта), а тим більше до окремого індивіда («індивідуально-культурного» суб'єкта).

Вивчення наукових праць з проблематики суб'єкта права підтверджує цей висновок. Якщо звернутися до теорії права, то загальним поняттям суб'єкта права охоплюються суб'єкти всіх названих категорій.

Так, зокрема, А. Міцкевич у монографії, присвяченій суб'єктам радянського права, розглядав різні їх види: громадян, державу, її органи, державні організації, громадські організації [13, с. 11].

Через юридичні відносини визначає вказаних суб'єктів П. Рабінович, який стверджує, що суб'єкт юридичних відносин – це юридично правоздатний суб'єкт суспільства, який є носієм юридичних прав і обов'язків. Суб'єктами юридичних відносин є:

1) люди – громадяни даної держави, іноземці (громадяни інших держав), біпатриди (громадяни двох чи більше держав), апатриди (особи без громадянства жодної держави);

2) спільноти – народ (нація), територіальні громади, трудові й навчальні колективи, інші соціальні групи (демографічні, соціально-економічні, професійні тощо);

3) об'єднання – державні (держава в цілому, її організації – органи держави, державні установи, державні підприємства) і громадські (громадські організації, громадські рухи, органи громадської самодіяльності, недержавні підприємства й установи) [14, с. 158].

Аналогічно трактує поняття суб'єкта права А. Заєць – як фізичну або юридичну особу, яка є учасником національних чи міжнародних правовідносин. Фізична особа є індивідуальним, а юридична особа – колективним суб'єктом права. До першої категорії належать громадяни та інші особи, що перебувають або не перебувають у правовому зв'язку з державою. До другої категорії належать держава, державні та недержавні організації, релігійні організації, підприємства, які володіють за законом здатністю мати і здійснювати як безпосередньо, так і через представника права та юридичні обов'язки (правосуб'єктність). До суб'єктів міжнародного права крім держави належать народи, нації (що реалізують право на самовизначення), міжнародні організації [15, с. 680].

З точки зору О. Львової суб'єктами права в епоху середньовіччя крім людей визнавалися також тварини і навіть нежива річ [16, с. 884].

На протипагу цьому С. Архипов зазначає, що у центрі правової системи в якості первинного та вихідного суб'єкта права має бути не індивід – «приватна» (фізична особа) – і не юридична особа, а саме людина (як єдина правова особистість), що поєднує в собі як приватноправові ролі в цивільних, сімейних, інших «приватних» відносинах, так і публічно-правові функції глави держави, міністра, військовослужбовця, податкового інспектора, іншого публічного діяча. Людина – як засновник, творець держави, приватних корпорацій і всієї системи права. Правові суб'єкти поділяються на фізичних і юридичних осіб не за плоттю, не за колективним чи індивідуальним субстратом; тим субстратом, який ділять юристи, виступає правова особистість людини. Від цієї особистості відсікається все «приватне», «індивідуальне», особливе і упаковується в форму так званої фізичної особи, та все загальне, яке вміщується в конструкцію юридичної особи, включаючи її різновиди – державу, інші публічно-правові особи. Діляться різні сторони, аспекти одного загального правового цілого [17, с. 248].

Суб'єкт права, за твердженням Ю. Гревцова, це жива людина, яка є носієм морально-культурних начал, має правосвідомість, ту чи іншу міру свободи, відповідальності, а також певний життєвий і професійний досвід. І оскільки вказані властивості засвоюються, набуваються, виробляються кожною людиною, а не «вкладаються» в кожного в рівній мірі,

остільки суб'єкти права є величинами різними, і ступінь відмінності також величина зовсім не постійна.

Суб'єкт права, не є таким без свободи. Людина, яка вимушена діяти відповідно до зовнішніх імперативів, як правило, позбавлена можливості вибору, а тому, така людина, хоч і належить за законом до суб'єктів права, таким насправді може виступати (і виступає) далеко не повною мірою. Та справа не тільки у зовнішніх вимогах і зовнішній свободі, оскільки є ще одна складова свободи людини – її внутрішня свобода [18, с. 34–35].

На думку І. Канта, повинне є обов'язок, якщо він продиктований зовнішніми вимогами, але повинне стає внутрішньою моральною свободою, якщо суб'єкт керується моральним законом, коли моральний закон безпосередньо визначає волю [19, с. 311]. Внутрішня, або моральна свобода, зазначає В. Селіванова, пов'язана з ідеалом, якого жоден індивід у житті повністю не досягає і користується як критерієм для моральної оцінки як своїх власних, так і чужих характерів, учинків. Саме моральну свободу називають істинною, правдивою, бо її сутністю вважався пріоритет будь-якої моральної норми над вольовим актом поведінки людини [20, с. 69].

З точки зору С. Трубецького, право панує над нами не як непереборний закон природи, а як вимога, звернена до нашої вільної волі, повеління, яке ми можемо виконати або порушити. Право передбачає свободу в подвійному значенні: по-перше, як здатність нашої волі свідомо обирати ту чи іншу поведінку (свобода внутрішня) і, по-друге, як можливість діяти, переслідувати і здійснювати якісь цілі у світі зовнішньому (свобода зовнішня) [21, с. 17].

Свобода, наголошував А. Фергюсон, не має на увазі відсутність всіх обмежень, швидше, вона являє собою саме дієве застосування всіх справедливих обмежень до всіх членів вільної держави, будь вони посадові особи чи пересічні громадяни. Тільки в умовах справедливих обмежень кожна людина захищена, і ніхто не може зазіхати на її особистість, на її власність чи законні дії. У громадянському суспільстві найсуттєвіше для свободи – це встановлення справедливого і дієвого правління: слушно стверджують, що кожен вільний пропорційно тому, наскільки держава, в якій він живе, сильна і здатна його захистити, однак при цьому і сама в достатній мірі обмежена і приборкана, так що не може зловживати своєю владою [22, с. 258].

Суб'єкт права як діюча в юридичному полі людина, не уявляється без правосвідомості. На думку І. Ільїна, нормальна правосвідомість є вольовий стан духа, активний і творчий. Вона шукає в житті правильного і справедливого права і змушує людину вести боротьбу за його набуття і здійснення. Та у правосвідомості є й інші задачі, оскільки вона пов'язана з глибокими джерелами духовного життя: їй необхідні і віра, і любов, і внутрішня свобода, і патріотизм, почуття справедливості та відповідальності. Ось чому нормальна правосвідомість зовсім не зводиться до правильного знання позитивного права. Вона взагалі не зводиться до самого лише «знання», тому що включає в себе всі основні функції душевного життя. Якщо людина хоче бачити свої особисті права обме-

женими і захищеними, то вона повинна «вкластися» своєю правосвідомістю в суспільне правове життя і правильно брати участь в його вибудові. В якості законодавця вона повинна творити закони з глибини своєї правосвідомості. Як суддя та чиновник вона повинна тлумачити і застосовувати закони так, як того вимагає її здорова і справедлива правосвідомість. В якості рядового громадянина – прийняти закон у свою правосвідомість, включити накази, заборони, дозволи, що містяться в законі, в процес мотивації своєї поведінки [23, с. 213].

На думку І. Ільїна, особа має сама знати, що таке добро та зло, де закінчується право та починається обов'язок; має сама шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти згідно зі своїм рішенням; і, вчинивши діяння, відкрито засвідчувати, що вчинила його свідомо й умисно, виходячи з власних переконань і наперед приймати на себе всю відповідальність за вчинене [24, с. 169].

В якості ще однієї ознаки (властивості) суб'єкта права виступає відповідальність. Загальний настрій міркувань більшості правознавців, виражається наступним чином: юридична відповідальність може бути тільки відповідальністю за вчинене правопорушення. А якщо мати на увазі суб'єкта права, який активно діє в юридичному полі, – керівника, суддю, підприємця, працівника, громадянина? Невже вони можуть становити інтерес (з точки зору відповідальності) тільки тоді, коли що-небудь вкрадуть або когось пограбують? Здається, абсурд, але в нашому правознавстві уже майже століття справа виглядає саме так. І однією з причин, можливо головною, є методологічна плутанина [18, с. 36].

Будь-яка відповідальність є соціальною, оскільки є відповідальність перед людьми, суспільством. На думку С. Бобровник, є обґрунтована класифікація соціальної відповідальності на неправову та правову. Неправова соціальна відповідальність не має юридичного характеру та виступає у формі моральної, політичної, корпоративної, релігійної, етичної тощо. Правова відповідальність настає у випадку порушення норм державно-організованого права. Вона має активний характер, оскільки передбачає активний психічний вплив на порушника аж до застосування примусового фізичного впливу [25, с. 499–500].

У свою чергу, зазначають В. Марчук та В. Ніколаєва, й ту й іншу відповідальність можна розглядати у двох аспектах, зокрема: позитивному, тобто як усвідомлення особою власного обов'язку перед суспільством, перед іншими людьми та узгодження своєї поведінки з усвідомленим обов'язком; ретроспективному, тобто як необхідність відповідати за вчинки, що суперечать певним соціальним нормам [26, с. 251]. У правознавстві переважаючим виявився другий аспект через методологію юридичного позитивізму (нормативізм). Вважалося, що дослідник не повинен використовувати (і тим «забруднювати» правознавство) результати гуманітарних досліджень (свідомості, суспільних відносин, соціальної відповідальності тощо).

Ю. Гревцов так визначає позитивну відповідальність: вона є внутрішньою властивістю суб'єкта права, стосується здійснюваної або передбачуваної

поведінки; «пов'язується» з цілями, задачами, які суб'єкт права в межах свого правового статусу, повноважень (соціальної ролі) має переслідувати і вирішувати. Призначення відповідальності полягає у збудженні активності суб'єкта права в напрямі досягнення законних цілей; відповідальне ставлення суб'єкта права передбачає прояв чесності, обачності, турботливості, чіткого співвіднесення своїх дій і можливих результатів з установленнями закону.

Стає все більш очевидним, робить висновок автор, що немає сенсу говорити про позитивну відповідальність суб'єкта права, який перебуває в стані повного спокою, говорити про таку відповідальність абстрактно. Але має прямий смисл обговорення проблем позитивної відповідальності суб'єкта права, наділеного правами та обов'язками у здійсненні якої небудь діяльності, в керівництві справами. Така позитивна відповідальність знаходить відображення в чинному законодавстві. Усвідомлене розуміння зовнішньої необхідності (наприклад, вимог правових норм, цінностей) може лежати в основі мотивації індивідом поведінки і прояву відповідального ставлення до наступної діяльності. При цьому внутрішня свобода є передумовою зовнішньої свободи і тим самим відповідальної поведінки в суспільстві. Природа відповідальності – насамперед, у засвоєних етичних цінностях, нормах (етичних навичках, культурі).

Внутрішня свобода і внутрішня відповідальність не є величинами, що виходять від держави. Вони набуваються, формуються індивідами, але не одразу і не раптово, а в процесі соціалізації й активної соціальної діяльності. В позитивній відповідальності можуть проступати і морально-етичний «капітал», і працююча правосвідомість, і почуття свободи суб'єкта права. Вказана відповідальність є повноважним представником соціальної відповідальності в правовому полі. Вона не існує сама по собі, а «проростає» на базі засвоєних етичних цінностей, її раціональність пов'язана з правосвідомістю, її інтенсивність визначається станом (мірою) свободи суб'єкта права. Сутність позитивної відповідальності не в тому, що робить суб'єкт, а в тому, як він робить це (добросовісно, чесно, раціонально, завбачливо, турботливо) [18, с. 38–39].

5. Результати дослідження та їх обговорення

Ми цілком погоджуємося з таким підходом до характеристики суб'єкта права, який долає традиційну методологію юридичного позитивізму і звертається до результатів досліджень інших гуманітарних наук, відходить від трактування правового суб'єкта в статичній, як абстрактної юридичної конструкції, утвореної законом. Слушно наголошує Ю. Гревцов, що за поняттям суб'єкта права стоїть жива людина, яка є носієм морально-культурних начал, має правосвідомість, ту чи іншу міру свободи, відповідальності, а також певний життєвий і професійний досвід, а тому суб'єкти права є величинами різними.

Разом з тим, недостатньо вказати, що суб'єкти права є різними, необхідно розуміти, якими саме є ці суб'єкти і чим обумовлені відмінності між ними.

Оскільки проблеми і конфлікти, що виникають у правовій реальності, є справою рук саме суб'єктів права, то слід звернутися до характеристик діючого суб'єкта права. А таким суб'єкт права виступає, як ми уже сказали, тільки в процесі духовного виробництва, в якості суб'єкта правової культури виробляючи і реалізуючи об'єктивну реальність «право», споживаючи в цьому процесі наявні культурні цінності та створюючи нові правові цінності.

6. Висновки

1. Кожна людина поєднує риси: загальнолюдські (притаманні всім людям як членам одного людського роду); соціально-типові (властиві людині як представнику конкретного суспільства, народу, класу); індивідуальні (становлять неповторну своєрідність конкретної людини). Зазначені риси існують не окремо одна від одної, не «поряд» одна з одною, а у діалектичному зв'язку між собою. Індивідуальні особливості людини являють собою специфічну форму прояву і сполучення соціально-типового і загальнолюдського.

Загальна, «родова» природа людини, передбачає розуміння індивідуальних відмінностей між людьми і тих змін, які відбуваються з ними впродовж історії людства. Виділяють основні принципи, за якими характеризується «родова» сутність людини, а саме: одухотвореність, діяльність, соціальність.

Межі вільного здійснення діяльності людини практично встановлюються через суспільні норми поведінки, що є особливою формою відбиття дійсності. Норми – це характеристики знання, пов'язаного з відбиттям сфери діяльності та відносин людей, вони є фактором регулювання і організації їхньої діяльності. У свідомості суб'єкта через засвоєння ним різних норм виникають обмеження, керуючись якими він здійснює вибір з багатьох можливих варіантів своєї діяльності на користь одного чи кількох з них, реалізуючи таким чином свою свободу.

Серед різноманітних суспільних норм поведінки особливу сферу складають норми права. Сфера права є однією з найбільш важливих підсистем нормативної сфери культури, в якій людина, як суб'єкт культури взагалі, набуває специфічної правової суб'єктності, тобто виступає як суб'єкт правової культури.

Розглядаючи правову культуру, пов'язану з духовним суспільним виробництвом, де створюється і реалізується культурний феномен «право», варто наголосити, що саме процес цього духовного виробництва становить те правове життя людини, в якому вона в якості суб'єкта культури отримує специфіку суб'єкта права і суб'єкта правової культури. Суб'єкт культури в рамках цього правового життя і стає тим визначальним чинником, від якого залежить стан і розвиток правової культури суспільства.

2. Правова культура конкретної людини діалектично поєднує у собі загальне, особливе та одиничне. Вона є однією з конкретних форм прояву загальної культури суспільства, відбиваючи суспільні морально-правові ідеї, політико-правові ідеали та принципи. Особливе в правовій культурі обумовлено при-

належністю людини до певної соціальної спільноти, професійної групи тощо. Одиничне виражає індивідуальний аспект правової культури людини, продиктований індивідуальними характеристиками, світоглядом, уподобаннями, емоціями людини тощо. Правова культура завжди реалізується через конкретну особистість, в залежності від неї і водночас справляючи вплив на неї, формуючи реального суб'єкта правової культури.

Визначення поняття суб'єкта правової культури включає в себе аспекти загального (правова культура суспільства), особливого (правова субкультура) та одиничного (правова культура індивідуальної особистості).

Вважаємо, не можна обмежувати поняття суб'єкта правової культури одним із вказаних аспектів, зводити його або до «загальнолюдини» («універсально-культурного» суб'єкта), або до індивіда як представника певної соціальної групи («субкультур-

ного» суб'єкта), а тим більше до окремого індивіда («індивідуально-культурного» суб'єкта).

3. За поняттям «суб'єкт права» стоїть жива людина, яка є носієм морально-культурних начал, має правосвідомість, ту чи іншу міру свободи, відповідальності, а також певний життєвий і професійний досвід, а тому суб'єкти права є величинами різними. Проте, недостатньо вказати, що суб'єкти права є різними, необхідно розуміти, якими саме є ці суб'єкти і чим обумовлені відмінності між ними. Оскільки проблеми і конфлікти, що виникають у правовій реальності, здійснюються суб'єктами права, то слід звернутися до характеристик діючого суб'єкта права. А таким суб'єкт права виступає, як ми уже зазначали, тільки в процесі духовного виробництва, в якості суб'єкта правової культури виробляючи і реалізуючи об'єктивну реальність «право», споживаючи в цьому процесі наявні культурні цінності та створюючи нові правові цінності.

Література

1. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. Київ: Знання України, 2002. 580 с.
2. Архипов С. И. Субъект права (теоретическое исследование): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук по спец. Екатеринбург, 2005. 46 с.
3. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення: монографія. Луганськ: Янтар, 2014. 800 с.
4. Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 328 с.
5. Рабінович П. М., Бачинський Т. В. Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження) // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Серія 1. Дослідження та реферати. Львів: Вид-во ЛЮБФ «Медицина і право», 2015. № 29. 224 с.
6. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / Гетьман А. П. та ін.; ред. Тацій В. Я., Гетьман А. П., Данильян О. Г. Харків: Право, 2013. 440 с.
7. Кармин А. С., Бернацкий Г. Г. Философия: ученик. Санкт Петербург: Питер, 2006. 560 с.
8. Коршунов А. М., Мантатов В. В. Диалектика социального познания. Москва: Политиздат, 1988. 383 с.
9. Яковюк І. В. Правова культура як характеристика якісного стану правової системи / ред. Цвік М. В., Петришин О. В. // Правова система України: історія, стан та перспективи. Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. Харків: Право, 2008. С. 640–663.
10. Гобзов И. А. Введение в философию истории. Москва: ТЕИС, 1999. 363 с.
11. Жигулин А. Понятие правовой культуры и ее существенные характеристики // Научно-исследовательские публикации. 2013. № 2. С. 44–74.
12. Шефруков А. З. Динамика правовой культуры // Новые технологии. 2008. № 5. С. 153–155.
13. Мицкевич А. В. Субъекты советского права. Москва: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1962. 212 с.
14. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. пос. Львів: Край, 2008. 224 с.
15. Заець А. П. Суб'єкт права / ред. Шемшученко Ю. С. та ін. // Юридична енциклопедія. Т. 5: П-С. Київ: Укр. енцикл., 2003. С. 680.
16. Львова О. Л. Суб'єкт права / ред. Шемшученко Ю. С. // Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. С. 884.
17. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование. Санкт Петербург: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. 469 с.
18. Гревцов Ю. И. Субъект права // Вестник СПбГУ. Сер. 14. 2014. № 1. С. 33–39.
19. Кант И. Критика чистого разума. Сочинения. Т. 4. Ч. 1. Москва: Мысль, 1965. 554 с.
20. Селіванов В. Парадокси свободи і демократії // Віче. 2000. № 12. С. 68–80.
21. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / ред. Бернацкий Г. Г. Санкт Петербург: Лань, 1998. 224 с.
22. Ferguson A. Principles of Moral and Political Science. Edinburgh, 1792. Vol. 2.
23. Ильин И. А. Теория государства и права. Москва: Юристъ, 2003. 591 с.
24. Ильин И. А. Путь к очевидности. Москва: Республика, 1993. 432 с.
25. Бобровник С. В. Юридична відповідальність / ред. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. // Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 497–525.
26. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права: навч. пос. Київ: Істина, 2004. 304 с.

*Рекомендовано до публікації д-р юрид. наук, професор Оніщенко Н. М.
Дата надходження рукопису 26.07.2018*

Макаренко Лариса Олександрівна, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, Відділ теорії держави і права, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, Україна, 01601